

JABBOR ESHONQULOV,

O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktori, f.f.d., professor

JADID NIGOHLI ADIB

Annotatsiya: Har qanday milliy adabiyotdagi yangilanish o'z-o'zidan, osonlikcha sodir bo'lmaydi. Bu evrilishlar millat tarixi va tafakkuri bilan chambarchas bog'liq jarayon. Shuning uchun badiiy so'z san'ati namunalarida ijodkorning xayoloti, badiiy fantaziyasi bilan birga o'z davrining ijtimoiy voqeliklari ham o'z aksini topgan bo'ladi. Zero, badiiy asar xalqning badiiy tarixidir. Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan, katta bir maktab yaratgan atoqli adib Xayriddin Sulton asarlari tahlilga tortilgan. Unda adibning hikoya va qissalari tadqiqi misolida har bir voqelikka haqqoniy munosabati, tarixiy haqiqatlarni o'ziga xos tarzda badiiy haqiqatga aylantirish mahorati borasida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: badiiy asar, mavzu, g'oya, poetik qatlam, milliy til kaloriti, tarixiy haqiqat, badiiy talqin.

Abstract: The renewal of any national literature does not happen by itself, easily. These developments are a process closely related to the history and thinking of the nation. That is why, along with the artistic fantasy of the creator, the social realities of his time are also reflected in the examples of artistic word art. After all, a work of art is the artistic history of the people. This article analyzes the works of the famous writer Khairiddin Sultan, who has a place in Uzbek literature and created a large school. It talks about the author's honest attitude to every reality, his ability to transform historical truths into artistic truths in his own way, as an example of the study of stories and short stories of the writer.

Key words: artistic work, theme, idea, poetic layer, national language caloric, historical truth, artistic interpretation.

Xayriddin Sulton bugungi o'zbek nasrining zabardast vakillaridan bo'lib, uning asarlari qariyb so'nggi ellik yillikda millatimizning ma'naviy manzaralarini, og'riq, iztiroblarini, shu davrning ruhoni muammolarini o'rta tashlagani va o'zbek tilining jozibasini, badiiy imkoniyatlarini mahorat bilan namoyon qilgani, yangi davr adabiy jarayoniga Abdulla Qodiriyning badiiy an'alarini qayta olib kirgani bilan alohida ajralib turadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Xayriddin Sulton Abdulla Qodiriy, Cho'lponga xos bo'lgan so'z, tasvir, badiiy ifoda, nasriy ohangdorliknigina emas, yozgan har bir asarida ular o'rta tashlagan muammo va milliy dardni ham o'tgan asrning 70-80-yillar avlodiga xos bo'lgan ko'rim va o'lchamlarda o'rta tashlab, badiiy hodisaga aylantira oldi. Adibning Qodiriy maktabiga xos bo'lgan so'z qo'llash, tilning poetik qatlamlarini kengaytirgani haqida ko'p yozilgan.

"Yo Jamshid" hikoyasi o'z davrida adabiyotda voqea bo'lgan hikoyalardan sanaladi [7.331-347]. Vaqt o'tgan sayin bu hikoya adabiyotning mumtoz mulkiga aylanib borayotganini tan olishimiz kerak. Bu hikoyaning syujeti ham, obrazlar tizimi, yakuniy xulosasi ham o'sha davrda har bir asar oldiga qo'yilgan sotsialistik realizm talablariga bo'ysunmaydi, boshqacha aytganda, hikoya bosh qahramonida ham, voqeaning o'quvchida uyg'otadigan badiiy ta'siri va sabog'ida ham sotsialistik jamiyatning kommunistik ongli obrazini ham, sotsialistik voqelikni ham ko'rmaymiz.

Xossatan, ba'zi bir detallar, aroq, sigaret, diologlardagi kasb-kor, uy-joyga daxldor belgilardan tashqari voqelikning qaysi davrda bo'layotganini birdan anglash mushkul. Aftidan, adib buni atayin qilgan. O'rinboy ham, uning uyi, yaqinlari ham bizga beixtiyor jadid adabiyotidagi obrazlarni, holatni, muhitni esga soladi. Bu bilan adib shuncha yillar o'tsa-da, millatning mahdud illatlari hech bir o'zgarmaganiga ishora qiladi. O'rinboy xuddi jadid qahramonlar kabi o'z nodonligining qurboniga aylanadi. X.Sulton jadidlardan qariyb oltmish yildan so'ng ularning ko'zgusi bilan milliy illatni tahlil qiladi va hikoyadan xuddi jadid asarlari kabi xulosa chiqadi.

Xayriddin Sulton ijodini kuzatar ekanmiz, uning ijodida ustuvor bo'lgan uchta muhim jihat e'tiborimizni tortadi:

1. Adib asarlari sof milliy til kaloriti va ifodasiga qurilgan. Shu xususiyatiga ko'ra adib Abdulla Qodiriyning badiiy an'alarini, uning so'z qo'llash stilistikasini davom ettiradi.

X.Sultongacha biz Abdulla Qodiriy badiiy til jozibasini boshqa bir adibda bu darajada mukammal egallanganini ko'rmaymiz. Adib xuddi Abdulla Qodiriy kabi milliy tilga, milliy tilning imkoniyatlariga yuzlanish orqali o'zining millatga bo'lgan munosabatini ifoda etadi. O'zbekiston qahramoni Ibrohim G'afurov tili bilan aytganda, adib tuyg'ulari go'zal odamlar haqida hikoya qiladi.

2. Adib ijodida Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyatiga munosabat ustuvorlik qiladi. Adib Bobur siymosida nafaqat XVI asrning, balki bugungi kunning ham milliy ruhoniyyatini ko'radi. Bobur shaxsi adib uchun bugungi kun uchun ham ibratga to'la. Zahiriddin Muhammad Bobur zakovati, matonati, hatto uning fojiasi ham millat zakovati, millat matonatidir. Uning fojiasi faqat yakka shaxsgagina emas, millatga ham tegishlidir. Bobur shaxsi talqinida millatning eng yorqin fazilatlarini, yorqin xususiyatlarini, yorqin idroki va og'riqlarini ko'rsatib beradi.

3. Adib asarlarining bosh mavzusi va bosh g'oyasini jadidlar ko'targan g'oyalar tashkil qiladi. Millat o'z illatlarini anglab, uni tuzatib, undan voz kechib, ma'rifatli bo'lmas ekan, bu taraqqiyotning qaysi pog'onasida yashamasin, o'zi tushib qolgan mahdudlik chohidan chiqolmaydi, mavzulari, o'rta tashlagan masalalari, milliy ruhiyat tahliliga ko'ra jadidlarning g'oyalarini 80-yillarda adabiy harakatga, adabiy mavzularga aylantirgan adib sanaladi.

"Yozning yolg'iz yodgori" qissasi garchi oddiy fuqaro Adash karvon haqida bo'lsa-da, ammo adib uning obraziga jadid bobolarimiz ruhoniyyatini jamlaydi. Uning chizgilarida biz jadidlarga xos bo'lgan xokisorlik, yumshoqlik, anglam, insoniy munosabatlarni ko'ramiz. Adash karvon xuddi jadid bobolarimiz kabi o'zining qalbini, ruhini zulm va jaholatdan saqlab qolgan obrazdir. Inson o'zini isloh qilolmasa, uning umumjamiyat islohoti haqidagi gaplari yolg'on bo'ladi. Adash karvon – muhit va tuzum bosimiga isyon tarzda ichiga jaholatni va yovuzlikni kiritmaganligi bilan qarshi turadi. Jadid ma'rifatchilarining g'oyasiga ko'ra avval ma'rifatni egallamay turib, na millat, na yurt, na jamiyat ozod bo'ladi. Uning isyoni shunga yetadi. U o'zini isloh qilish oqrali muhit jaholatidan o'zini saqlab qoladi. Shu jihati bilan Adash karvon bu jadidlar tarbiya qilgan ruhoniyyat vakilidir. U uzoq davom etgan jaholat davrida, imkonsizlik va chorasizlik davrida o'zini va qalbini saqlab qololdi. Bu davrda o'zligini saqlab qola olishi eng katta qahramonlik edi. O'zini isloh qilolmagan, o'zini qutqarolmagan millat o'zi yashayotgan jamiyatni ham isloh qilolmaydi. Bu jadidlarning ma'rifiy xulosalaridir. Shu jihati bilan bu asar, garchi ochiq aytilmasa ham, o'tgan asrning 80-yillarda yozilgan jadidlar g'oyalari bilan yo'g'rilgan dastlabki qissalardan biridir.

Jadidlarning g'oyalari o'zbek nasrida X.Sulton asarlari orqali yana qayta kun tartibiga qo'yildi. Biz adibning qaysi asarini olmaylik, unda millatga, odamga, maishiy hayotga jadidona g'oyalar bilan yondashilganini ko'ramiz.

"Yo'qchilik va to'qchilik" hikoyasining dastlabki jumalari bizga beixtiyor Abdulla Qahhorning hikoya qilish uslubini eslatadi. Ammo hikoya saldan so'ng o'zining bayon qilish an'anasidan voz kechadi, endi adibni ularning ong ostidagi holat, kechinma va mayllar qiziqtiradi:

“...Yo‘q, u hech qachon haromxo‘rlar, kazzoblar oldida tili qisiq bo‘lib qolmaydi! Mehnatning, mehnatkashning nimalarga qodirligini ko‘rsatib qo‘yadi! Mehnat – halol va xalos bo‘lishining yagona yo‘li; u hali ishlaydi, vijdonan, qora terga botib ishlaydi va imoni komilki, hademay chekkan zahmatlarining rohatini, albatta, ko‘radi! Shundagina u hozir salomiga bazo‘r alik oladigan o‘sha beshinchi qavatdagilar bilan teppa-teng, hatto baland kelib gaplasha oladi. Lekin, buning uchun tezroq, ko‘proq harakat qilish kerak, jon koyitish kerak, tanballikka, beg‘amlikka o‘t ochish kerak!” [6.417]

Bu Rahmatullaning holati tasviri emas, bu uning ong ostida paydo bo‘lgan holati va kechinmalari. Adib voqelikni yanada jonli ifodalash uchun bu kabi uslubdan hikoyada bir necha marta foydalanadi. Hikoyani ham xuddi ong osti kechinmalariga qurilgan istehzo bilan yakunlaydi: *“... U Rahmatullaning “yigirma”sini juda katta qilib o‘tkazmoqchi – ikki yuz kilo guruch damlab, yetti mahallaga osh bermoqchi, uchala ishxonasidan, Samarqand-u Marg‘ilondan odam chaqirmoqchi...”* [6.426].

Adib o‘sha davr hikoyalari an‘analaridan farqli o‘laroq o‘quvchiga voqeani yakunlab, xulosa bermaydi, unga xulosa qilishni o‘quvchining o‘ziga tashlab qo‘yadi. Bu jumladagi istehzoni anglash har bir o‘quvchining saviyasi bilan bog‘liq. Agar istehzoni anglamasa, unda u Nozimaga xayrxoh holatda qolaveradi. Istehzoni anglagan o‘quvchida esa, og‘ir og‘riq qoladi. Ko‘z oldimizda Rahmatulla va Nozima qiyofasidagi butun boshli millat gavdalanadi. Rahmatulla va Nozima-ning holati, orzulari, havaslari butun boshli bir millatniki emasmi? Buni anglagan o‘quvchi bu orzular milliy orzular ekanini anglaydi. Mahdudlikka botgan milliy orzular. Adib xuddi jadidlar kabi jamiyatning kichik odamlari Rahmatulla va Nozima qiyofasida butun boshli milliy maishiy fojiani ochib beradi. Hikoyadan chiqadigan xulosa ham xuddi Qodiriy, Behbudiyalar asr boshida chiqargan xulosalarning zamonaviy talqini: millat bu kabi orzu-havaslarga g‘arq bo‘lib yasharkan, u hech qachon o‘zining bo‘ynida osilib turgan nodonlik “zanjiri”dan qutulolmaydi.

“Yo, Jamshid” hikoyasi garchi bu hikoyadan avvalroq yozilgan bo‘lsa-da, ammo xuddi shunday milliy maishiy fojiani ochib bergani bilan alohida e‘tiborli [6.331-347]. “Yo Jamshid” milliy xarakterimizning kichiklashtirilgan modeli. Bu hikoya so‘ngida ham adib voqeani yakunlamaydi. Yana uni o‘quvchilarga havola qiladi. O‘rinboy boshiga tushganidan xulosa chiqarmaydi, yana tavakkal qiladi. Bu esa o‘quvchida og‘riq paydo qiladi. Oltmish yilda ham millat tabiati o‘zgar-magan, ma‘rifat sari yuz burmagan, jadidlar qanday tasvirlagan bo‘lsa milliy biqligimiz o‘sha holicha turibdi.

Shu hikoya, umuman, adibning boshqa asarlarida ham ana shunday jadid bobolarimizning ma‘rifiy nigohi sezilib turadi. X.Sulton jadidlar kabi maishiy fojialar chirmovug‘ida yotgan milliy fojialarimizni ochib beradi.

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida millatimizni mutelik va qaramlik botqog‘idan qutqarishni istagan ma‘rifatparvar bobolarimiz milliy qoloqlik sabablarini faqat maishiy hayot bilan bog‘lab qo‘yishmagan. Ular barcha sohada, jumladan, ilmida, adabiyotda, san‘atda ham uyg‘onish davrini boshlab berishgan. Ular adabiyotni, san‘atni millatni uyg‘otuvchi vosita deb bilishardi, unga shu vazifani yuklashgandi.

Agar biz Xayriddin Sulton asarlaridagi bosh g‘oyani jamlashtirsak, bu adibda ham xuddi shu maqsad, shu e‘tiqod yotganini ko‘ramiz. Millatni ma‘rifatli qilmasdan turib, uni uyg‘otib bo‘lmaydi. Tarixiy shaxslar esa millatga kimligini, kim bo‘lganini ko‘rsatib turuvchi eng katta quvvat manbalaridir. Ehtimol, shuning uchun ham X.Sulton ijodida Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsi haqidagi asarlar ustuvorlik qilar? Bobur shaxsi boshqa tarixiy shaxslardan shunisi bilan farq qiladiki, u qanchalar buyuk bo‘lsa, shunchalik oddiy ham. Uning “Boburnoma”dagi o‘zini tahlil qilishi, fojiasi va insoniy zaifliklarini ochiq bayon qilgani bu shaxs faoliyatining hayotiyligini

ta'minlab turadi. Shu sababli ham X.Sulton Bobur shaxsiga ko'p murojaat qiladi. Aynan shuning uchun ham adabiyotshunoslar bu adibning asarlaridagi ruhiyatni ko'proq Bobur targ'iboti bilan bog'lashadi.¹

Ammo bizning kuzatishimizga ko'ra, Zahiriddin Muhammad Bobur bilan birga X.Sultonov ijodining yana bir muhim tayanchi bor. Bu ham bo'lsa, jadid g'oyalari bilan bog'liq maqsad. Adibning Bobur shaxsiga munosabati, bizningcha, eng avvalo, jadidlarning bosh maqsadi – millatni ma'rifatli qilish harakat va istaklari bilan chambarchas bog'liq. Adibning Bobur haqidagi asarlarini o'qir ekansiz, bunga qayta-qayta guvoh bo'lasiz. “Saodat sohili” nafaqat tili, tasviri, muztarligi, ohangi bilan, balki vatanga bo'lgan cheksiz sog'inchni juda jonli, ta'sirli hamda ishonchli tasvirlay olgani, vatan sog'inchini o'quvchilar ko'nglida ham alanga oldira olishi bilan ham vatan haqidagi eng sara asarlardan biri sanaladi[6.369-426].

Xalqaro TURKSOY tashkilotining Bosh kotibi Sulton Rayev Xayriddin Sultonovning Bishkekda nashr etilgan “Yo'qchilik va to'qchilik” kitobiga yozgan so'zboshisida: **“Zahiriddin Muhammad Bobur va uning davri haqida “Boburiynoma” nomli kitob yozish qanchalik jasorat. Bunday kitobni yaratish uchun tarixchi, faylasuf, tilshunos, diplomat, geograf, yozuvchi, psixolog va harbiy mutaxassis bo'lishning o'zi yetarli emas, buning uchun ijodkor juda katta tafakkur egasi bo'lishi kerak”, degan fikrlarni bildiradi**” [5.3]. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, adibning “Bunchalar shirinsan, achchiq hayot” hikoyasi Bobur turkumining bevosita davomi yoki uning markaziy qismini tashkil qiladi. Hikoya qilinayotgan davr oralig'i qariyb uch asrdan ortiq bo'lsa-da, ammo bu asarlarni bitta narsa birlashtirib turadi. Bu vatan, vatanga muhabbat mavzusi. Agar biz “Saodat sohili”, “Boburiynoma” asarlariga yaxlit holda olib, undan chiqadigan xulosalarni jamlashtirsak, unda Bobur va undan uch yuz ellik yil keyin yashagan Qurbonoy dodxoh bilan bog'lik voqelik birlashadi, bu hikoya beixtiyor adibning Bobur bilan bog'liq bosh g'oyalariga qo'shilib, yaxlitlik bag'ishlaydi. Shu hikoya va Bobur shaxsi bilan bog'liq asarlari orqali adib jadidlarning ishini davom ettiradi: vatan har narsadan, shohlikdan, boylikdan, amaldan, martabadan, unvonu maqomlardan ustun. Vatan o'zi uchun jonini fido qilganlargagina, uning uchun hamma narsasidan voz kecha olganlargagina o'zining vatan ekanini anglatadi, uni o'zi kabi sharafiga burkaydi.

“Saodat sohili” qissasi milliy adabiyotimizda Abdulla Qodiriyning nafosatli badiiyati, insonni muhit va shaxsiyati bilan milliy ruhoniyatga suyanib tahlil qilish qayta tirila boshlaganini ko'rsatasa, “Ra'no gulining suvi” hikoyasida shu paytgacha milliy adabiyotda kuzatilmagan o'ziga xos ifoda shaklini tanlagani bilan bu fikrimizni tasdiqlaydi. Hikoyada 80-yillarda yashayotgan rassomning ong osti kechinmalari orqali 1934-yilda yuz bergan xotiralar qayta tiklanadi. Hikoyaning badiiy qiymati haqida ko'p yozilgan. Shuning uchun bu jihatlariga to'xtalib o'tirmaymiz. Bizni hikoyaning ifoda shakli ko'proq qiziqtiradi. Zero, hikoya yozilgan 70-yillar oxiri va 80-yillar boshida milliy nasrimizda nafaqat mazmun, balki shakliy izlanishlar, boshqacha aytganda, bu kichik janrning ifoda usullarini, ifoda shaklini kengaytirish, jahon adabiyotidagi mavjud maromlarga moslashtirish jarayoni kechayotgandiki, bu xohish-istak endigina yigirma besh yoshga kirgan yosh adibni ham chetlab o'tmagan. Hikoya rassomning “kundalik” shaklidagi xotiralariga qurilgan. Ammo yozuvchi kundalikni o'sha davrda eng ko'p sinalgan va tajribadan o'tgan xronologik izchillik bilan emas, balki shu vosita bahona rassomning ong osti xotiralar shaklida taqdim etadi. Hikoyada rassom xotiralar kundalikda yozilganmi yoki shunchaki kundalikni ko'rib qolib, uning xotirasi jonlandimi, aniq ishora bermaydi. Kundalik bu shunchaki hikoyaning shakliga bir eslatma. Adibni ko'proq rassomning buyuk adib bilan bo'lgan uchrashuvi haqidagi ong ostida yotgan xotiralar qiziqtiradi. Bu bilan yosh adib bayondan qochadi, ifoda shaklini dunyo adabiyotidagi

¹ Qarang: Абдыкерим Мухтаров педагогика илимдерини доктори, профессор. Турмуш чындыгынын корком чындыкка айландыра алган жазуучи Султонов Хайридин. Жокчулик жана токчулик. – Бишкек: Турар, 2023. – Б.154-159; Sultan Rayev. Ön Söz // Hayriddini Sultan. Sen ne kadar tatlısan, ey aci hayat! – Ankara: TURKSOY, 2023. – s.5-7.

ong osti uslubiga moslashtiradi. Shu sababli ham an'anaviy shaklga ko'nikkan o'quvchida rassom "kundaligi" uzuq-yuluqday, tadrijiylik buzilganday tasavvur qoldiradi. Ammo masala shundaki, ong osti kechinmalari, jumladan, xotira ham inson ruhiyatida xuddi hikoyadagi kabi uzuq-yuluq, izchillik buzilgan shaklda namoyon bo'ladi va bu uzuq-yuluqlik hikoya so'ngida bir-biriga bir-lashib, yaxlit manzara paydo qiladi.

Yuqorida tilga olganimiz "Yozning yolg'iz yodgori" qissasida, xuddi magik realizmdagi kabi miltiq tilidan ham hikoya qilishga tushiladi. Miltiq obrazga aylanadi. Jonsiz buyumlarning "tilga kirishi" folklor asarlarida ko'p bora uchramiz. Keyinchalik bu holat yozma adabiyotga ham ko'chib o'tdi va X.Rulfo, G.G.Markes kabi jahon adabiyotining yetuk namoyondalari bo'lgan adiblarning ijodida ijodkorning niyatini yuzaga chiqaruvchi badiiy unsur sifatida qo'llanila boshlandi. Shu taxlit magik, ya'ni, fusunkor realizm XX asrda jahon adabiyotida o'ziga xos inqilob yasagan Lotin Amerika adabiyotining bosh yo'nalishini tashkil qiladi.

Xayriddin Sulton ham o'z qissalarida folklor an'analari va dunyo adabiyotida yetakchi bo'lgan usullardan mahorat bilan foydalanganini, jonsiz buyumlar badiiy obraz darajasiga ko'tarilib, qis-saning ta'sirchanlik doirasini yanada kengaytirganini ko'ramiz.

"Bir oqshom ertagi" hikoyasida yangi tamaddun – to'g'rirog'i, olomonlashgan madaniyatga g'arq bo'lgan muhit ko'satiladi[6.323-329]. Qori obrazi – ana shu madaniyat tomonidan chetga surilgan, yotlashtirilgan, uni qabul qilmagan xalqona Samimiyatni o'zida mujassamlashtiradi.

"Chayladagi to'rt kishi" hikoyasida biz yana jadidona bir ishoralarga duch kelamiz[6. 283-294].

Talaba – ilmi tolib. Ma'rifat istayotgan qalb. Ammo uni muhit cho'ldagi bir chaylaga uloqtir-gan. Ko'ziga ko'zoynak (qizil, qora, pushti) taqqan, issiq mashinalarda o'tirgan raislar kelib keta-veradi. Ammo kimsasiz cho'lda o'z holiga tashlab qo'yilgan yupun chayladagi odamlar o'z kunla-rini ko'rishga, peshona terlari bo'lgan kartoshka – luqmalarini izg'irin va jalalardan asrash uchun har qanday xo'rlikka mahkum. Ularning chayladagi mahkumlari Sizifning tosh yumalatishidan zarracha farq qilmaydi.

"Qog'oz gullar" hikoyasida adib insonning tabiiy ildizidan uzilib ketish fojiasini qalamga oladi. Sun'iylik yashab qolish sharti bo'lgan muhitda inson ma'nan sun'iy lashadi, bu uni yanada tubanlashtiradi. O'zini, o'zligini tanimagan odam, uning ilmidan, amalidan qat'iy nazar shuncha-ki qog'ozdan yasalgan gul. U o'sib unmaydi, u shunchaki chiroy, ko'rk, hasham beradi, bir kuni o'zidan hosil qoldirmay kuyib kul bo'lishga mahkum.

Xayriddin Sulton ijodini tahlil qilish milliy nasrimizning keyingi o'ttiz-qirq yillikdagi umumiy manzarasi va tamoyillari haqida to'laonli tasavvur beradi. Uning qissa, hikoya va esselarida Ab-dulla Qodiriy, Abdulla Qahhor an'alaridan tortib, XX asrning saksoninchi yillar avlodida yaq-qolroq namoyon bo'lgan yangi uslubiy an'alarining o'ziga xos muvofiqlashish jarayoni mavjud-ligiga guvoh bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Abdykerim Muxtarov pedagogika ilimderini doktori, professor. Turmush chындыгын korkom chындыкка aйландыра алган жазуучи Sultonov Xayriddin. Jokchulik jana tokchulik. – Bishkek: Turar, 2023. – B.154-159.*
2. *Boboyev M. Ra'no gulining suvi // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 1984. – №18 (05).*
3. *Raev Sulton. Kyrgyz okurmanyna taberik kitep bolsun // Sultonov Xayriddin. Jokchulik jana tokchulik. – Bishkek: Turar, 2023. – B.3-5.*
4. *Veli Savas Yelok. Karmaşık talihlerin mahir anlatimi // Hayriddin Sultan. Sen ne kadar tatlısan, ey aci hayat! – Ankara: TURKSOY, 2023. – S.13-20.*

-
5. Sultan Rayev. *Ön Söz // Hayriddin Sultan. Sen ne kadar tatlısan, ey aci hayat!* – Ankara: TURKSOY, 2023. – S.5-7.
6. Hayriddin Sultan. *Sen ne kadar tatlısan, ey aci hayat!* – Ankara: TURKSOY, 2023. – 538 s.
7. Xayriddin Sulton. *Odamlardan tinglab hikoya.* – Toshkent: Adabiyot, 2020. – 376 b.
8. Sirojiddin Sayyid. *Bir satr va bir kitob taassuroti // Xayriddin Sulton. Odamlardan tinglab hikoya.* – Toshkent: Adabiyot, 2020. – B. 3-12.
9. Sulaymon Rahmon. *Saboqni tabiiy gullardan olaylik // Yoshlik.* – Toshkent, 1983. – №-8.
10. Sultonov Xayriddin. *Jokchulik jana tokchulik.* – Bishkek: Turar, 2023. –160 b.
11. Umarali Normatov. *Iztiroblar mohiyati nimada? //O‘zbekiston adabiyoti va san’ati.* – Toshkent, 1983. – №10(07)
12. G‘afurov Ibrohim. *So‘ng so‘z // Xayriddin Sultonov. Umr esa o‘tmoqda.* –Toshkent, Yosh gvardiya, 1988. – B.270.

